

ОГЛЯДИ

Г.Д.Казьмирчук (Київ), Ю.В.Латиш (Київ)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Збірник наукових праць відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України. – Вип. V–IX. – К., 2002–2005 (Вип. V. – К., 2002. – 210 с.; Вип. VI. – К., 2003. – 445 с.; Вип. VII. – К., 2004. – 302 с.; Вип. VIII. – К., 2004. – 295 с.; Вип. IX. – К., 2005. – 332 с.)*

Одним із найменш досліджених і водночас чи не найбільш ідеологізованих етапів вітчизняної історії є період ХІХ – початку ХХ ст., що безпосередньо передував встановленню й утвердженню марксистського бачення історії. Після відновлення незалежності України розпочалося його переосмислення. Цьому процесу нерідко заважає наукова кон'юнктура, тобто вигадана неактуальність цього періоду, діячі якого, мовляв, були попередниками більшовизму. Проте в останні роки кількість подібних думок зменшується, натомість зростає інтерес науковців до цього складного й суперечливого періоду в історії нашої батьківщини.

Одним зі шляхів обміну досвідом провідних науковців із багатьох регіонів України став збірник “Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ століть”, над випуском якого творчо працює колектив відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАНУ на чолі із членом-кореспондентом НАН України О.Реєнтом. У його підготовці беруть участь досвідчені історики, знані фахівці з вітчизняної історії ХІХ – початку ХХ ст.

Привертає увагу добре продумана проблемно-тематична структура. У збірнику з'явля*

---

* Рец. на вип. I–IV див.: *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 4.

лись оригінальні рубрики: “Історіографічні дослідження”, “Сторінки вітчизняної економічної історії”, “Політичні студії”, “Міжнаціональні відносини”, “Міжрегіональні відносини”, “Культурні й духовні питання”, “Джерелознавство”, “Життєписи”, “Соціальна історія”, “Військові студії”, “Проблеми вітчизняної урбаністики”. Варто відзначити також широке залучення до збірника розвідок учених із регіонів.

У п'ятому випуску збірника вміщено 24 статті, зміст яких охоплює переважно соціально-політичну та економічну проблематику історії України XIX – початку XX ст., а також історіографію. Відкривають збірник історіографічні студії В.Молчанова, А.Скрипника та П.Усенка, в яких висвітлюються джерельна й історіографічна база життєвого рівня міського населення Правобережжя наприкінці XIX – на початку XX ст., основні аспекти діяльності державних установ Подільської губернії, розглянуто Маріупольщину середини XIX ст. у висвітленні Г.Калері¹.

Політичні студії представлені у збірнику статтями В.Волковинського та А.Павка, присвячені діяльності політичних партій і організацій Східної Галичини та Наддніпрянщини, а також чорної сотні на початку XX ст. в Україні. Нетрадиційний підхід продемонстрований у статті О.Машкіна “Демократичний терор на Східному Подніпров'ї та в Криму у лютому – березні 1917 р.”² На основі широкої джерельної бази дослідник спростовує стереотип про ненасильницький і триумфальний хід країною Лютневої революції 1917 р., висвітлює руйнацію старих правоохоронних органів і жорстоке переслідування їх співробітників, масове звільнення карних злочинців, політичні репресії, хаос на селі, розвал виробництва і, як наслідок, зубожіння населення. Деякі висновки О.Машкіна мають дискусійний характер, зокрема, використання терміна “тероризм” щодо політики Тимчасового уряду. У науковій розвідці Т.Осташко проаналізовано основні положення меморандуму В.Липинського до Українського інформаційного комітету та вплив цього документа на розвиток вітчизняного політичного руху³.

Економічна історія України XIX – початку XX ст. репрезентована дослідженнями І.Довжука, який висвітлює діяльність Донецько-Юр'ївського металургійного заводу та В.Орлика, присвячене взаємозв'язкам між поземельною податтю й реформуванням податкової системи Російської імперії та ін.⁴

Значну увагу у збірнику приділено питанням культури та духовності України у XIX – на початку XX ст. Розглянувши діяльність губернських учених архівних комісій в Україні в організаційному аспекті, З.Зайцева дійшла висновку, що задіяні в них інтелектуальні ресурси надавали стабільної тяглості пошуковій, авторсько-дослідницькій і видавничій діяльності цих інституцій⁵. Студія Г.Степаненко присвячена питанням розвитку православної духовної освіти, а О.Царенюк розглядає добродійницьку діяльність Товариства піклувального про тюрми⁶. Джерелознавство у збірнику репрезентоване доробками М.Дмитрієнко, О.Машкіна та Н.Шип.

Основу шостого випуску збірника становлять доповіді, виголошені на засіданні всеукраїнського круглого столу, присвяченого пам'яті видатного вітчизняного ученого-історика, професора Віталія Григоровича Сарбея. З вітальним словом до його учасників звернувся директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В.Смолій. Він, зокрема, зазначив, що „практично весь творчий науковий шлях Віталій Григорович пройшов у нашому інституті. Тут він закінчив аспірантуру, захистив кандидатську і докторську дисертації, працював спочатку молодшим, а потім старшим науковим співробітником. Із 1978 р. він очолював відділ історії капіталізму. Під його керівництвом було підготовлено десятки кандидатів і 12 докторів історичних наук. Завдяки його плідній науковій діяльності в Україні сформувалася багатогранна наукова школа, представники якої сьогодні задають тон в українській історичній науці, зокрема, в нашому інституті та в усіх провідних наукових центрах і університетах держави”⁷. “І сьогодні, згадуючи цю неординарну яскраву людину, – зауважив В.Смолій, – ми шануємо її науковий інтелект, працелюбність, блискучу ерудицію, чесність і доброту. І кращою відзнакою нашої пам'яті про Віталія Григоровича хай стануть традиційні “Сарбеївські читання”, які започатковує наш сьогоднішній “круглий стіл”⁸.

У статті члена-кореспондента НАН України О.Реєнта “Історичні події в Україні XIX – початку XX ст.: сучасний дослідницький інтерес” констатовано залежність вітчизняної історичної науки від наукової кон'юнктури, зумовленої політичними процесами. Крах соціалістичної системи призвів до того, що зникла ідеологічна приналежність тем, пов'язаних із рухом декабристів, народників, діяльністю соціал-демократів, революцією 1905–1907 рр.

Проте поки кон'юнктуристи від науки відхрещувалися від свого попереднього доробку, серйозні вчені готували якісно новий крок в освоєнні історичної царини. Поряд із певними досягненнями у переосмисленні історії України XIX – початку XX ст. О.Реєнт вказує і на недослідженість низки важливих проблем, зокрема, таких, як особливості економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій; формування станів і соціальна стратифікація населення України; формування національної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи й торгівлі; специфіка розвитку та наслідки реформування аграрного сектора економіки; соціально-побутова історія; Україна в часи Першої світової війни; дипломатична історія України⁹.

Перший розділ збірника, присвячений економічній історії українських земель, відкривається розвідкою Т.Бикової, в якій розглядається політичне й соціально-економічне становище Криму в період з середини XVIII ст. і до розгортання революційних подій 1917 р.¹⁰ Розробці актуальних питань історії економіки України присвячено статті Р.Буравченка, в якій йдеться про забезпечення технікою вітчизняної цукрової промисловості XIX ст., й О.Доніка, де розглядається соціокультурний вимір підприємництва України у другій половині XIX – на початку XX ст. Процеси морально-психологічного, ідеологічного та економічного протистояння кооперованих селян і крамарсько-лихварської верхівки села на початку XX ст., зумовлені поступом товарно-ринкових відносин і розвитком кооперативного руху, розкрито у статті І.Фаренія¹¹. Студія І.Кривошеї висвітлює процеси демагнетаризації лагифундій Правобережної України у першій третині XIX ст. Митній політиці Російської імперії й організації митного контролю в підросійській Україні присвячено розвідку В.Орлика. Основні аспекти діяльності з'їзду гірничопромисловців півдня Росії висвітлюються у студії О.Щербиніної.

Низку наукових розвідок присвячено актуальним аспектам вітчизняної політичної історії. Публіцистичну та політичну діяльність масонів України на початку XX ст. розкрито у статті О.Крижановської. Діяльність “вільних каменярів”, їх вплив на політичні процеси є однією з найактуальніших і найнедослідженіших тем не лише української, а й світової історії. О.Крижановська висвітлює діяльність у галузі видавничої справи відомих масонів М.Грушевського, Д.Дорошенка, С.Єфремова, О.Лотоцького, А.Ніковського та ін.¹² М.Дмитрієнко розглядає історію, проекти та реалії адміністративно-територіального устрою українських земель у XIX – на початку XX ст., а В.Шандра – основні проблеми управління Правобережною Україною у другій половині XIX ст.¹³ У виданні представлено наукові розвідки, присвячені історії міжрегіональних відносин. Так, В.Пашук здійснив порівняльний аналіз зародження українського і польського просвітніх рухів у Галичині.

Не обійдено увагою на сторінках збірника й питання вітчизняної культури. Створенню провідних вітчизняних гуманітарних організацій у період Першої світової війни присвячено розвідку Н.Загребельної. Благодійна діяльність на Черкащині на початковому етапі Першої світової війни розкривається у доробку Т.Курінної, а філантропічній діяльності на теренах Донбасу на межі XIX і XX ст. присвячено статтю С.Нестерцової. На шпальтах видання знайшлося місце й для досліджень, в яких висвітлюються питання освіти та просвітницької діяльності на українських землях. Зокрема цій проблематиці присвячено дослідження О.Лебеденка про розвиток освіти у Подунав'ї у XIX – на початку XX ст., а Н.Шип простежила зв'язки вітчизняних національного й соціального рухів у другій половині XIX ст.¹⁴

У збірнику представлені також біографічні, історіографічні та джерелознавчі дослідження. Зокрема заслуговують на відзнаку статті І.Дзири “Вплив “Літопису Малоросії” Жана-Бенуа Шерера на “Історію русів” та Л.Маркітан “Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. у фотодокументах”.

У цілому шосте число охоплює практично усі аспекти життя України XIX – початку XX ст., які були предметом наукового інтересу В.Сарбея, тому збірник може зацікавити не лише вузькопрофільних дослідників і викладачів, а й широкий читацький загал.

Найбільше уваги у сьомому випуску видання приділено економічній історії України XIX – початку XX ст. Відкриває його велика за обсягом розвідка О.Реєнта й О.Сердюка, присвячена загостренню суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни¹⁵. Привертають увагу дослідження фармацевтичної справи, представлені у статтях Ю.Соліонівич та О.Тищенко. Стаття О.Майстренка присвячена діяльності державних відомств Російської імперії із забезпечення медичною допомогою населення Херсонської губернії у середині XIX ст.¹⁶

Політичні студії включають розгляд діяльності Бунду на Поділлі у роки революції

1905–1907 рр. О.Симчишина та розвідку А.Стецюка, присвячену філософським поглядам І.Аксакова на національно-визвольну боротьбу слов'янських народів у Османській та Російській імперіях¹⁷.

Широко представлені у збірнику дослідження у сфері культури та духовності. У статті О.Буравського йдеться про літературну і громадську діяльність польської інтелігенції Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. О.Завальнюк висвітлює роль О.Шульмінського у заснуванні Кам'янець-Подільського державного українського університету, а розвідка Т.Кузьменко присвячена культурно-освітній діяльності українських січових стрільців у Наддніпрянській Україні. У статті О.Сухого розглянуто ідеологію та напрями діяльності Товариства імені Михайла Качковського у 70–80-ті рр. XIX ст.

У розділі “Життєписи” вміщено дослідження Т.Лазанської, присвячене роду Браницьких, а особливо О.Браницькій – відомій білоцерківській поміщиці, племінниці Г.Потьомкіна, а також змістовний біографічний нарис А.Скрипника про подільського губернатора О.Ейлера¹⁸.

У галузі історіографії заслуговує на увагу стаття О.Крижановської – знаного фахівця з історії масонського руху в Україні, – в якій зроблено огляд вітчизняного масонознавства¹⁹. У розвідці І.Дзири проаналізовано висвітлення історії України від найдавніших часів до початку національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького у козацьких літописах.

Восьмий випуск збірника включає різноманітні студії з історії України XIX – початку XX ст. Його відкривають розвідки відомих істориків О.Реєнта та В.Волковинського, присвячені спробам реалізації ідеї соборності України у XIX–XX ст. та діяльності терористичних есерівських угруповань в Україні на початку XX ст.²⁰ У збірнику також висвітлюються проблеми економічної історії України. Зокрема, І.Демидас, О.Лисенко та І.Фареній розглядають проблеми кооперативного руху.

Військові студії репрезентовані розвідкою В.Задунайського про бойову підготовку європейської кінноти і козаків наприкінці XIX – на початку XX ст.²¹ Проблеми вітчизняної урбаністики розглядаються у статтях В.Молчанова та Т.Ніколаєвої.

У збірнику також представлені студії у галузі культури та духовності. Стаття О.Завальнюка присвячена ролі О.Грушевського у становленні національної університетської освіти²². Роль української інтелігенції у формуванні української модерної нації дослідив І.Коляда, а Г.Корольов реконструював суспільну трансформацію інтелігенції із соціально-професійної групи у політичну еліту²³. На шпальтах збірника знайшлося місце і для доробків з історії релігії та церкви. Зокрема Т.Курінна здійснила аналіз витоків культурно-освітньої й благодійницької діяльності православної церкви наприкінці XVIII – у середині XIX ст., а Л.Шугаєва присвятила своє дослідження православним сектам духовного християнства²⁴.

Особливо приємно, що у збірнику знайшлося місце для рубрики “Студентські й аспірантські студії”. На жаль, вона поки що не стала традиційною. Залучення талановитої молоді до науково-дослідницької роботи є однією з нагальних потреб сьогодення. Останнім часом спостерігається прагнення молодих людей займатися науковою роботою, і наукові видання зобов'язані надавати їм свої шпальти. Можливо, їхні перші розвідки мають певні хиби, вони ще не повною мірою володіють термінологічним апаратом і науковим стилем, проте усе це приходить із досвідом. Назвемо поіменно молодих дослідників, які мають шанс згодом стати відомими ученими. Це М.Милицина, О.Реєнт, Д.Решетченко, О.Рудь із Києва, М.Антошак із Бердянська. Спектр їхнього наукового інтересу надзвичайно різноманітний: від методологічних питань історичної науки до міжнародної торгівлі зерном.

Дев'ятий випуск збірника відкривається матеріалами конференції, присвяченої 90-річчю початку Першої світової війни. Поглиблений інтерес до першого в історії людства воєнного конфлікту світового масштабу є закономірним, адже він ознаменував собою глибоку цивілізаційну кризу, вихід з якої спричинив глобальні зміни у світовій історії. До того ж у радянський час Перша світова війна вважалася імперіалістичною і не перебувала серед актуальних тем. Як слушно зазначив у вступному слові В.Смолій, війна стала логічним завершенням суперечливих процесів XIX ст. і водночас значною мірою визначила основні вектори розвитку світу протягом наступних десятиліть, оскільки Версальська система породила низку нових суперечностей, спричинила розгортання потужних реваншистських сил у переможених державах²⁵.

Військові студії відкриває ґрунтовна розвідка О.Реєнта “Перша світова війна XX ст. та українське суспільство”, в якій дослідник доводить, що війна кардинально змінила гео-

політичний устрій і стала каталізатором націотворчих процесів, зростання масової національної свідомості, структурування політичних сил²⁶. Бойові дії та військові операції на теренах України у роки Першої світової війни стали предметом дослідження В.Волковинського, а Р.Кондратюк дослідив участь у бойових діях уродженців Волині²⁷. Не обійдено увагою і ставлення українського суспільства до Великої війни. Зокрема І.Коляда присвятив статтю поглядам на неї української інтелігенції, а О.Куриленко розглянув ідеологічну поляризацію в українській пресі. Благодійна діяльність у роки Першої світової війни висвітлена у розвідках О.Доніка та Н.Загребельної. Огляд джерел і літератури з проблеми біженців в Україні у цей період зробив Г.Сегеда.

Економічній історії України у переддень Першої світової війни присвячено статті А.Шевченка “Конкуренція іноземного і російського капіталу напередодні Першої світової війни (на прикладі Миколаївського заводу “Наваль”)” та О.Шляхова “Підприємці та підприємництво в торговельному флоті півдня України напередодні Першої світової війни”. В.Молчанов розглянув матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України у передвоєнний час. У статті І.Фаренія йдеться про діяльність кредитних кооперативів Наддніпрянщини на початку XX ст.²⁸ Дослідження В.Орлика присвячено питним зборам в українських губерніях у першій чверті XIX ст. Молодий історик В.Тимченко зробив аналіз нововиявлених турецьких джерел та історіографії торговельних зв'язків Південної України з Османською імперією наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.²⁹

Політичні студії у збірнику репрезентовані розвідками О.Машкіна, який розкриває боротьбу між прибічниками російського самодержавства і націонал-демократами в Україні у період Першої світової війни, та І.Патера, що аналізує дипломатично-інформаційну діяльність Союзу визволення України. У статті М.Циганюка розглянуто тактику політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до І Державної думи в Україні. У статті мінського дослідника О.Кукси здійснено порівняльний аналіз політичного моделювання у Білорусії та в Україні у лютому–грудні 1917 р.³⁰

Теоретико-методологічні засади дослідження етнонаціональних спільнот Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. висвітлено у статті І.Монолатія, а життєвому шляху одного з лідерів Кирило-Мефодіївського товариства В.Білозерського присвячено дослідження Н.Барабаш. У збірнику знайшлося місце також для історіографічних і джерелознавчих розвідок.

Вважаємо за потрібне висловити і деякі побажання редколегії. Видання набагато б виграло, якби в ньому наводилися короткі відомості про авторів та анотації до статей. На жаль, збірник не публікує рецензій на новітні дослідження з цього періоду вітчизняної історії. Нарешті, недоліком є й чимало друкарських помилок, різночитання у написанні прізвищ (так, одна й та ж сама дослідниця іменується то Крижановською, то Крижанівською).

У цілому, рецензоване видання є вагомим внеском в українську історію. Матеріали збірника додають чимало нового до висвітлення економічного, суспільно-політичного та духовно-культурницького життя України у XIX – на початку XX ст., ставлять нові, поки що малодосліджені проблеми, такі, як військова історія, урбаністика тощо. Сподіваємося, що це видання в майбутньому буде вдосконалюватися.

¹ Молчанов В.Б. Огляд джерельної бази та історіографії проблеми життєвого рівня місцевого населення Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. – С.5–16; Скрипник А.Ю. Державні установи Подільської губернії у XIX – на початку XX ст.: історіографія проблеми. – С.17–24; Усенко П.Г. Маріупольщина середини XIX ст. у висвітленні Г.М.Калері. – С.25–30.

² Машкін О.М. Демократичний терор на Східному Подніпров'ї та в Криму у лютому – березні 1917 р. – С.66–81.

³ Осташко Т.С. Меморіал В'ячеслава Липинського до Українського інформаційного Комітету. – С.82–92.

⁴ Довжук І.В. До питання про діяльність Донецько-Юр'ївського металургійного заводу наприкінці XIX – на початку XX ст. – С.31–35; Орлик В.М. Поземельна податок і проблеми реформування податкової системи Російської імперії в XIX ст. – С.36–41.

⁵ Зайцева З.І. Вчені архівної комісії – складова частина української науки кінця XIX – поч. XX ст. – С.152.

⁶ Степаненко Г.В. З історії православних духовних семінарій Півдня України (XIX – початок XX ст.). – С.159–168; Царенюк О.М. Роль комітетів Товариства піклувального про тюрми у розвитку пенітенціарної системи Наддніпрянської України XIX ст. – С.169–183.

- ⁷ *Смолій В.А.* Привітання до учасників “круглого столу”. – С.6.
- ⁸ Там само.
- ⁹ *Реєнт О.П.* Історичні події в Україні XIX – початку XX ст.: сучасний дослідницький інтерес. – С.7, 8.
- ¹⁰ *Бикова Т.* Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.). – С.13–40.
- ¹¹ *Фареній І.А.* Морально-психологічні аспекти взаємовідносин кооперованих селян та сільських підприємців (початок XX ст.). – С.78–84.
- ¹² *Крижанівська О.О.* Публіцистична та політична діяльність масонів України на початку XX ст. – С.92–104.
- ¹³ *Дмитрієнко М.Ф.* Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – початок XX ст.). – С.105–124; *Шандра В.С.* Проблеми управління Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О.М.Дондукова-Корсакова (у 1869–1878 рр.). – С.193–213.
- ¹⁴ *Лебеденко О.М.* Розвиток освіти у Подунав’ї у XIX – на початку XX ст. – С.292–296; *Шип Н.А.* Про зв’язок українського національного й соціального рухів у другій половині XIX ст. – С.345–366.
- ¹⁵ *Реєнт О., Сердюк О.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – С.5–47.
- ¹⁶ *Майстренко О.* Діяльність державних відомств Російської імперії із забезпечення медичною допомогою населення Херсонської губернії у середині XIX ст. – С.293–300.
- ¹⁷ *Симчишин О.* Діяльність Бунду на Поділлі у роки Першої російської революції (1905–1907 рр.). – С.130–137; *Стецюк А.* Національно-визвольна боротьба слов’янських народів Турецької імперії й Росія у філософських поглядах І.С.Аксакова. – С.138–156.
- ¹⁸ *Лазанська Т.* Гетьманша Білоцерківщини та її нащадки (з історії роду Браницьких). – С.229–246; *Скрипник А.* Подільський губернатор О.О.Ейлер. Спроба історичного аналізу його діяльності. – С.247–256.
- ¹⁹ *Крижановська О.* Основні проблеми сучасного українського масонознавства. – С.257–269.
- ²⁰ *Реєнт О.П.* Ідея соборності України і спроби її реалізації в XIX–XX ст. – С.7–15; *Волковинський В.М.* Україна в орбіті есерівського тероризму на початку XX ст. – С.15–49.
- ²¹ *Задунайський В.В.* Бойова підготовка європейської кінноти та козаків (кінець XIX – початок XX ст.). – С.135–143.
- ²² *Завальнюк О.М.* О.С.Грушевський і становлення національної університетської освіти в Україні (початок XX століття). – С.203–211.
- ²³ *Коляда І.А.* Роль української інтелігенції в формуванні української модерної нації. – С.212–218; *Корольов Г.О.* Інтелігенція та українська ідея початку XX ст.: історико-теоретичний аспект. – С.219–224.
- ²⁴ *Курінна Т.М.* Витоки культурно-освітньої діяльності православної церкви й благодійності на Середньому Подніпров’ї, Пороссі та Потясменні наприкінці XVIII – середині XIX ст. – С.225–230; *Шугаєва Л.М.* Православні секти духовного християнства: історично-духовні витоки і особливості трансформації. – С.243–261.
- ²⁵ *Смолій В.А.* Вступне слово. – С.14.
- ²⁶ *Реєнт О.П.* Перша світова війна XX ст. та українське суспільство. – С.15–20.
- ²⁷ *Волковинський В.М.* Бойові дії та військові операції на українських землях у період Першої світової війни. – С.21–40; *Кондратюк Р.Ю.* Волиняни на фронтах Першої світової війни. – С.103–112.
- ²⁸ *Фареній І.А.* Кредитні кооперативи Наддніпрянської України на початку XX ст. – С.193–201.
- ²⁹ *Тимченко В.М.* Османські джерела та історіографія з торговельних зв’язків Південної України з Османською імперією (1775–1853 рр.). – С.188–192.
- ³⁰ *Кукса О.М.* Політичне моделювання у Білорусії та в Україні у лютому–грудні 1917 р. – С.207–219.